

Bankárok és üzletfelek

A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között

Pogány Ágnes

Hagyományosan a francia Pereire testvérek által 1852-ben életre hívott Crédit Mobilierhez kötik az iparvállalatokat finanszírozó bank megjelenését, az intézet neve egyben a hasonló funkciókat betöltő bankok általános megnevezésévé is lett. A mobilbankok vagy más néven univerzális bankok a múlt század ötvenes éveitől kezdve gyorsan terjedtek a kontinentális Európa számos országában, a hagyományos kereskedelmi banki funkciókat kombinálták a beruházási bank újításával, vagyis nemcsak betéteket fogadtak és váltókat számítottak le, hanem egyben vállalatok alapításában is közreműködtek, értékpapírokat bocsátottak ki, esetenként hosszú lejáratra is kölcsönöztek.

A kiegyezés évében alapított Magyar Általános Hitelbank már létrejöttkor univerzális bank volt, üzletköre az alapszabályokban igen tágan volt meghatározva, a jelzáloghitelezés kivételével kiterjedt a bankári tevékenység valamennyi ágára. A Hitelbank

kezdetektől foglalkozott vállalkozások alapításával, vállalatfinanszírozással, folyószámla- és áruüzlettel, részesedést vállalt kereskedelmi, ipari és közlekedési cégekben. A bank a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveitől kezdve egyre több hazai és külföldi vállalkozással épített ki bankári kapcsolatokat, és az első világháború kitörésekor már a kortársak is úgy ítélték meg, hogy tekintélyes érdekeltségi körrel rendelkezik. Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a rendelkezésre álló források alapján bemutassa, milyen volt a bank és az ügyfél-vállalatok kapcsolata századunk húszas és harmincas éveiben. Két szempont alapján írom le a kapcsolatot: először a hitelező–adós viszonyt mutatom be, majd az úgynevezett összekapcsolódó igazgatóságok (interlocking directorship) kérdését vizsgálom a bank igazgatóságának halmozott pozícióit elemezve.

1. A MAGYAR ÁLTALÁNOS HITELBANK ÉS ADÓSAI

A rendelkezésre álló források, elsősorban a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatóságának üléseiről készült jegyzőkönyvek alapján rekonstruáltam a bank adós vállalatainak jegyzékét a húszas évek első felére vonatkozóan. A jegyzőkönyvek számos fontos információt tartalmaznak, így a vállalatoknak nyújtott hiteleket, az alapításokat és az alap- tőke-emeléseket. Tájékoztatnak új érdekeltségek szerzéséről, részvénytársaságok alakulásáról és megszűnéséről egyaránt. Ugyancsak fontos forrásom volt a Hitelbank Könyvelő- ségének iratanyaga, amelyben több lista is fennmaradt a bank konzernjébe, illetve holding- jába tartozó vállalatokról.

A rekonstruált hiteladói listák alapján 1920 és 1926 között a Hitelbank 590 vállalattal állt bankári kapcsolatban.¹ A vállalatoknak nem egészen a fele volt részvénytársaság. Az ország legnagyobb vállalkozásai mellett igen nagy arányban voltak jelen a kis- és középüzemek. A Hitelbank bankári szolgáltatásokat nyújtott olyan neves és patinás cégeknek, mint a Strasser és König termény-nagykereskedő cég vagy a Schosbergerek. A vizsgált vállalkozások több mint fele ipari, 44 százaléka pedig kereskedelmi tevékenységet folytató, a szolgáltatások csak elenyésző hányadot képviseltek.

1. táblázat. *A Hitelbank jegyzőkönyveiben leggyakrabban előforduló ipari vállalatok*

Vállalat	Gyakoriság
1. Hungária Egyesült Gőzmalmok Rt.	33
2. Pannonia Kender és Lenipari Rt.	31
3. Joss M. és Löwenstein Rt.	26
4. Magyar Pamutipar Rt.	25
5. Magyar Általános Gépgyár Rt.	22
6. Ganz Villamossági Rt.	21
7. Rokka Kőtszövőgyár Rt.	21
8. Porcellán-, Kőedény és Kályhagyár Rt.	20
9. Ganz Danubius Gép-, Vaggon- és Hajógyár Rt.	19
10. Magyaróvári Műselyemgyár Rt.	19

Forrás: MOL Z 50. 77/8. csomó, 5. tétel, Z 50 78/8. csomó, 5. tétel.

A vizsgált vállalatok túlnyomó része csak igen lazán kapcsolódott a Hitelbankhoz, és az 1920–26 közötti időszakban csupán egy-két alkalommal vett igénybe új hitelt, illetve kért hitelkeret-emelést. A vállalatok mindössze 13 százalékának a neve fordult elő legalább ötször a hét év alatt megtartott igazgatósági ülések jegyzőkönyveiben, s 25-nél kevesebb olyan céget találhatunk, amelynek neve 10-nél is gyakrabban említődött. Az *1. táblázat* tartalmazza a tíz, leggyakrabban előforduló ügyfél nevét. Mindez igazolni látszik Rudolph és Tilly téziseit, melyek erősen kritizálták a gerschenkroni „iparfejlesztő bank”-konceptiót. Rudolph szerint ugyanis nem igazolható Alexander Gerschenkronnak az az állítása, hogy az univerzális bankok „a bölcsőtől a koporsóig”, az alapítástól a felszámolásig kísérték, segítették a kezdő vállalkozásokat. Rudolph szerint az univerzális bankok a nagy, tőkeerős, már jól megalapozott vállalkozásokkal építettek ki intenzív bankári kapcsolatokat, nem pedig a kezdő, támogatásra szoruló cégeket támogatták. „A bécsi nagybankok egyáltalán nem azok a vállalkozó szellemű, a hiányzó vállalkozók pótlására hivatott intézmények voltak, amelyekre a Pereire testvérek gondoltak. A nagybankok inkább a jó kilátásokkal kecsegtető, zsíros és kővér cégeket választották, amelyek túljutottak már az első évek nehézségein. Ezekkel a cégekkel építettek ki kiterjedt hitelkapcsolatokat, sok esetben nagyvonalúan és egyre nagyobb mértékben nyújtottak számukra fedezetlen hiteleket” (Rudolph 1976:104). R. H. Tilly ugyanezt így fogalmazta meg: „Fejlesztési támogatás az erőseknek” (Development assistance for the strong) (Tilly 1986).

A Hitelbank ügyvezető igazgatóságának jegyzőkönyveiben leggyakrabban (tíznél több esetben) előforduló, összesen 23 iparvállalat kivétel nélkül a Hitelbank érdekkörébe tartozott, a Hitelbanknak részvénybirtoka volt ezeknél a társaságoknál, többségük alapításában is részt vett. Megemlítenéd azonban az is, hogy olyan mamutvállalat, mint az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya, mindössze egy alkalommal, a Magyar Általános Kőszénbánya

¹ Az adatgyűjtésből kihagytam a magánszemélyeknek, a biztosító- és pénzügyintézeteknek, valamint a közlekedési és mezőgazdasági vállalatoknak nyújtott hiteleket.

kétszer, az önmagában is több tucatnyi vállalatot egyesítő Részvénytársaság Villamossági és Közlekedési Vállalatok Számára pedig mindössze nyolcszor fordult elő a jegyzőkönyvekben. Ez azt valószínűsíti, hogy a nagyobb iparvállalatok esetében ebben az időszakban is jelentős lehetett az önfinanszírozás aránya, és önállóan is sikerrel léphettek föl a pénz- és tőkepiacon, nem szorultak bankári támogatásra még külföldi kölcsön szerzése esetében sem. Az adatok azt mutatják, hogy a Hitelbank igen kevés céggel állt olyan intenzív bankári kapcsolatban, amely jelentősebb banki befolyást tett volna lehetővé.

A Hitelbank adós vállalatainak területi megoszlását vizsgálva tisztán kirajzolódik a főváros túlsúlya. A vállalatok közel fele budapesti székhelyű volt. A vidéki és az elcsatolt területeken levő üzletfelek közel azonos (20–20%-os) arányban voltak jelen. A Hitelbank az első világháború előtt gyakran vett részt olyan alapításokban, amelyek kapcsán érdekeltiséget szerzett Magyarország távoli megyéiben. A bank a háború után is sikerrel őrizte meg több, határon túlra került részesedését.

A Hitelbank ipari ügyfeleinek a többsége az élelmiszeriparban (ezen belül leginkább a malom- és cukoriparban), valamint a textiliparban tevékenykedett. A gépipar meglepően kis arányt képviselt, e néhány társaság azonban az ország legnagyobb és legtökeerősebb vállalatai közé tartozott (Ganz-Danubius, Hofherr, Láng Gépgyár stb.). Míg a malmok, a cukor- és a gépgyárak a Hitelbank régebbi, még a világháború előtti érdekeltiségei voltak, a textilgyárak jó része már háború utáni alapítás volt. A Magyar Általános Hitelbank a húszas évek első felében közreműködött több textilüzem létesítésében (Joss & Löwenstein Rt., 1920, Rokka Kőtszövőgyár Rt., 1920, Hazai Fésűsfonó Rt., 1921, Bajai Posztó- és Takarógyár Rt., 1922, Linum Fonóipari Rt., 1922, Magyaróvári Műselyemgyár Rt., 1923, Magyar Kalap- és Posztógyár Rt., 1923). A Hitelbank üzletfelei között nagy számban voltak kereskedelmi cégek is, több mint harmaduk az élelmiszer-kereskedelemben, negyedük pedig a textilkereskedelemben tevékenykedett.

A Magyar Általános Hitelbank klientúrájának vizsgálata alapján három jellegzetes ügyféltypust különítettem el:

1. *adós vállalat*: a banktól időnként vagy rendszeresen hitelt vesz fel.

2. *a banki holding tagja*: a banknak részvénybirtoka van a vállalatnál.

3. *a banki konzern tagja*: a banknak részvénybirtoka van a vállalatnál, a bank rendszert képviselteti magát a vállalat igazgatótanácsában és/vagy a felügyelőbizottságban, valamint hiteleket nyújt a vállalatnak.

A Hitelbank klientúrájának túlnyomó részét (83%-át) azok a vállalatok tették ki, amelyek csak laza hitelkapcsolatban álltak a bankkal. A Hitelbank holdingja az ügyfelek 17 százalékára terjedt ki, ezeknél volt a banknak részvénytulajdona. Végül mindössze 25–30 olyan vállalkozás volt, amelyet a legszorosabb üzleti szálak fűztek a bankhoz, amelyek a konzern tagjai voltak.

A Hitelbank és holdingvállalatai közötti kapcsolatokat vizsgálva (2. táblázat) azt találjuk, hogy a holdingtagok több mint fele nem vett föl hiteleket a banktól, és ezen vállalatokat a bank a belső nyilvántartás szerint nem tartotta saját érdekkörébe tartozónak. A holdingtagoknak mindössze 30 százaléka, 31 vállalat állt szorosnak tekinthető kapcsolatban a bankkal. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a bank holdingjának összetétele évről évre változott, és minimális volt azon vállalatok száma, ahol a Hitelbank több éven keresztül megőrizte részesedését.

A klientúra vizsgálata több érdekes következtetést is megenged. Az ügyfélkör túlnyomó részben olyan vállalatokból állt, amelyek a vizsgált években nem álltak rendszeres üzleti kapcsolatban a bankkal, pusztán egy-két alkalommal vettek föl hiteleket, vagy egy-két alkalommal vették esetleg igénybe a bank értékpapír-kibocsátási szolgáltatásait. Riesser tézisével ellentétben (Riesser 1912: 303) a bank által nyújtott folyószámlahitelek az esetek döntő többségében nem eredményezték a vállalat banki érdekkörbe vonását, illetve banki ellen-

2. táblázat. *A Magyar Általános Hitelbank kapcsolata a konszernjébe tartozó ipari vállalatokkal (1924. december 31.)*

Iparág	Vállalatok száma	Csak részvény ¹	Részvény és hitel ²	Részvény és érdekelttség ³	Részvény, érdekelttség és hitel ⁴
Vas- és gépipar	9	3	0	0	6
Élelmiszeripar	8	2	1	3	2
Textilipar	17	5	2	0	10
Olajipar	7	6	0	0	1
Bánya- és agyagipar	14	7	0	3	4
Erdő- és faipar	9	4	3	0	2
Egyéb	27	19	2	1	5
Külföldi részvények	10	8	1	0	1
<i>Összesen</i>	<i>101</i>	<i>54</i>	<i>9</i>	<i>7</i>	<i>31</i>
<i>Százalék</i>	<i>100,0</i>	<i>53,5</i>	<i>8,9</i>	<i>7,0</i>	<i>30,6</i>

1 Csak részvény: A Hitelbanknak részvénytulajdona van az adott vállalatoknál, de a vállalatoknak nincs hitele a banknál, és a bank sem tartja azokat saját érdekelttségének.

2 Részvény és hitel: A Hitelbanknak részvénytulajdona van az adott vállalatoknál, a vállalatoknak hitelük van a banknál, de a bank nem tartja azokat saját érdekelttségének.

3 Részvény és érdekelttség: A Hitelbanknak részvénytulajdona van az adott vállalatoknál, és a bank a vállalatokat saját érdekelttségének tartja, de a vállalatoknak nincs hitelük a banknál.

4 Részvény, érdekelttség és hitel: A Hitelbanknak részvénytulajdona van az adott vállalatoknál, a vállalatoknak hitelük van a banknál, és a bank saját érdekelttségének is tartja azokat.

Forrás: MOL Z 64. Magyar Általános Hitelbank, Könyvelőség

örzés alá kerülését. Még azon cégek (holdingtagok) jó részénél sem történt ez meg, ahol a banknak részvénybirtoka volt. A klientúra kis hányada állt a holding tagjaiból, ennek összetétele sem volt azonban állandó, hanem évente változott. A vállalkozásoknak folyósított banki hitelek, a banki részvénytulajdon, illetve a banki érdekkörbe tartozás (a bank saját belső nyilvántartásában érdekkörébe tartozónak tartotta a céget) csupán néhány nagyobb vállalkozás esetében következtek egymásból.² Tanulmányomban csupán ezt a néhány vállalatot, a banki klientúrájának körülbelül az öt százalékát tekintem a banki konszern tagjának, és ezt tartom a legszorosabb kapcsolatnak bank és vállalat között.

A Hitelbank és ügyfelei közötti kapcsolatok vizsgálata alapján nem támasztható alá a gerschenroni iparfejlesztő bank koncepciója. A húszas években a Hitelbank a nagyobb, már nyereséggel termelő vállalkozásokkal állt szoros bankári kapcsolatban, olyan neves cégekkel, amelyeket inkább tekinthetünk a bank üzleti partnereinek, mint a banknak kiszolgáltatót felekknek.

2. ÖSSZEKAPCSOLÓDÓ IGAZGATÓSÁGOK

A bank és vállalati ügyfelei közötti kapcsolat leglátványosabb vonatkozása az a jelenség, amelyet a szakirodalom összekapcsolódó igazgatóságoknak (interlocking directorship) nevez. A bank vezetőinek többszörös igazgatósági tagságai, vagyis az, hogy számos vállalat igazgatóságának, felügyelőbizottságának tagjai egyszerre, több értelmezési problémát ered-

² Hasonló vizsgálatokat végzett Kövér György (Kövér 1989) és Tomka Béla (Tomka 1992).

ményezett. Az irodalom egy jelentős része az összekapcsolódások létéből közvetlen hatalmi viszonyra következtet, és feltételezi, hogy a bankigazgatók arra használják a vállalatoknál betöltött vezető pozícióikat, hogy a vállalatra kényszerítsék a bank érdekeit.

Újabban számos kutatás megkérdőjelezte az összekapcsolódó igazgatóságok e némiképp leegyszerűsített felfogását. Felhívták a figyelmet arra, hogy a pozicionális kapcsolat (interlock) léte még nem jelent automatikusan uralmi viszonyt, bár természetesen nem zárható ki ennek a lehetősége. Az újabb vizsgálatok abból indultak ki, hogy a pozicionális kapcsolat legáltalánosabban értelmezve egyfajta kommunikáció, a pozicionális kapcsolat hálózata (network of interlocks) pedig olyan kommunikációs hálózat alkot, amely a gazdaság információs és érintkezési rendszerének egyik fontos része (Scott 1985: 5–6). Egyes kutatók feltételezik, hogy a halmozott pozíciók hálózata egyfajta köztes szintet jelent a piaci és a hierarchikus típusú gazdasági kommunikáció között.

A számos kutatás ellenére mindmáig tisztázatlan, milyen tartalmat hordoznak voltaképpen az összekapcsolódások a vállalatok igazgatóságai között. A jelenség értelmezésére több, párhuzamos magyarázó modell is született.³

IGAZGATÓSÁGI KAPCSOLATOK A HITELBANK ESETÉBEN

A Hitelbank igazgatóságának tagjai hagyományosan számos vezető posztot töltöttek be más pénzintézeteknél, iparvállalatoknál is. Vizsgálatomban szeretném részletesebben bemutatni a Hitelbank „multipozicionális elitjét”,⁴ továbbá vizsgálok azt is, hogyan változott e kapcsolat a harmincas években a megelőző időszakhoz képest.

A Magyar Általános Hitelbank legtagabb értelemben vett vezetői, vagyis az elnök, a két alelnök, az ügyvezető igazgatók és bankigazgatók, valamint az igazgatótanács és a felügyelőbizottság tagjai együttesen 440 pozíciót foglaltak el 1928-ban (3. táblázat). A szorosabb értelemben vett irányító posztot betöltők (elnök, alelnökök, igazgatótanács tagjai) összesen 372 poszttal bírtak, vagyis átlagosan közel 14 pozíciójuk volt. Az igazgatótanács és az elnökség jellegzetes belső csoportokra bontható, melyek között lényeges eltérés volt a pozíciók számában is (4. táblázat). Az alábbiakban az igazgatótanács belső csoportjait (bankárok, a Hitelbank külföldi részvényeseinek képviselői, vállalati vezetők, szakemberek és földbirtokosok) mutatom be.

-
- 3 1. Finánc-tőke-modell: a modell szerint a bank és ipari tőke koncentrációja a pénztőke monopolpozíciójához vezet, ami az egész tőkés gazdaságot átfogó szervezeti és uralmi rendszert alakít ki. Az *interlock* itt az uralmi viszonyt jelöli.
 2. Koordináció és kontroll-modell: a piacgazdaságban egymással versenyző gazdasági egységek valójában mind a koordináció és kontroll meghatározott formája alatt állnak. A koordináció és kontroll-funkciót a tőketulajdonos bankok vagy a tulajdonos család (családi cég) gyakorolja. Az *interlock* a hatalmi viszonyt szimbolizálja.
 3. Forrástdependencia-modell: a vállalkozások kapcsolatokat építenek ki egymással annak érdekében, hogy egymástól erőforrásokat szerezhessenek. Az *interlock* itt érdekközösséget, reciprocitási kapcsolatot jelez.
 4. Menedzseri modell: a vállalkozások valódi irányítói az alkalmazott menedzserek, az igazgatótanács nem képes valódi döntéseket hozni, az *interlock* valójában nem jelez érdemi döntési, hatalmi jogköröket, inkább presztízsértékű.
 5. Osztálykohéziós modell: az igazgatótanácsok tagjai ugyanabból a felső osztályból származnak, ugyanazokba az iskolákba jártak, ugyanazoknak a kluboknak, társadalmi egyesületeknek a tagjai. Az összekapcsolódó igazgatói pozíciók az ugyanilyen típusú társadalmi érintkezés megnyilvánulásaként értelmezhetők. Scott 1985: 6–11 alapján.
 - 4 A kifejezés Lengyel Györgytől származik, aki a multipozicionális elitet a három vagy több elitpozícióval bíró személyekkel azonosította (Lengyel 1993: 35).

3. táblázat. *A Magyar Általános Hitelbank igazgatóságának más vállalatoknál viselt igazgatósági tagságai, 1928–1935.*

A. Elnök, alelnökök és az igazgatótanács tagjai							
	1928	1932	1935		1928	1932	1935
br. Harkányi János	15	12	10	Allard Pierson	5	10	5
gr. Mailáth József	5	6	5	br. Louis Rothschild	4	4	3
Ludwig Neurath	59	–	5	Russó Illés	7	7	5
gr. Andrassy Sándor	4	3	3	gr. Armand de Saint Sauveur	4	5	5
dr. Baumgarten Nándor	10	10	10	Salamon József Tivadar	10	15	13
gr. Cziráky László*	4	2	3	Scitovszky Tibor	18	23	24
dr. Domony Móric	10	14	13	Strasser Sándor	4	4	–
dr. Egry Aurél	5	11	10	br. baranyvári Ullmann György	24	25	29
dr. Paul Hammerschlag	18	–	–	Vida Jenő	23	25	27
Horváth Elemér	6	–	–	dr. Max M. Warburg	30	32	–
Klein Gyula	18	14	–	Ernst Weyl	4	7	4
br. Kornfeld Pál	51	22	14	Louis Lion	–	–	3
Kovács Géza	22	25	25	gr. Albert de Boissieu	–	–	5
Emil Kux	1	1	2	<i>Összesen</i>	372	296	230
Aimé Lepercq	5	14	7	<i>Átlag</i>	13,8	12,3	10,0
Palugyai Ferenc	6	5	–				
B. A Felügyelőbizottság, az ügyvezető igazgatóság és a bankigazgatók							
Elischer Viktor	5	4	4	dr. Mándy Lajos	1	3	1
Jeszenszky Pál	15	9	15	nagyecseri Ecséry László	11	5	11
Beck Róbert	3	5	3	Schneer Ernő	3	2	3
Kállay Rudolf	6	9	6	Elias Jacques	2	2	2
dr. Perényi István	6	14	6	<i>Összesen</i>	68	73	61
Gerber Miksa	8	7	8	<i>Átlag</i>	6,2	6,6	5,5

*1928: gr. Cziráky Antal

Forrás: *Adressbuch der Verwaltungsräten und Direktoren. Cechoslovakien, Jugoslawien, Österreich, Ungarn.* Compass Verlag Wien–Prag–Zagreb–Budapest. 1928, 1930, 1935. évfolyamok.

Compass. Finanzielles Jahrbuch. Personenverzeichnis. Verwaltungsräte und Direktoren. Wien 1932.

4. táblázat. *A Hitelbank igazgatótanácsának szerkezete a halmozott pozíciók alapján, 1928, 1935**

Csoport	Pozíciók száma		Átlag (poszt/fő)		Arány (százalék)	
	1928	1935	1928	1935	1928	1935
1. Bankárok	158	115	22,6	19,2	42,5	50,0
2. Külföldi részvényesek	130	39	13,0	4,3	34,9	17,0
3. Vállalati vezetők	46	45	11,5	15,0	12,4	19,5
4. Szakértők	15	20	7,5	10,0	4,0	8,7
5. Földbirtokosok	23	11	4,6	3,7	6,2	4,8
<i>Összesen</i>	372	230	13,8	10,0	100,0	100,0

* A 3. táblázat adataiból számítva

1. A bankárok

1928-ban a legjelentősebb csoportot a bankárok alkották. Az összes pozicionális kapcsolat 42,5 százalékát, átlagosan 22,6 posztot mondhattak a magukénak, ami messze meghaladta a Hitelbank átlagát. Három személynek volt 20-nál több pozicionális kapcsolata. Kornfeld Pál 51, Ullmann György 24, Kovács Géza pedig 22 hellyel bírt. Kornfeld Pál 51 pozíciója nemzetközi mércével mérve is magasnak számított. A húszat meghaladó tagság a korabeli külföldi univerzális bankok gyakorlatában sem volt mindennapos.

A csoportban föltűnő a gazdasági elithez tartozó családok jelenléte, egyes családok pedig immár második generációjukkal vettek részt a bank irányításában. Harkányi Frigyes, Kornfeld Zsigmond és Ullmann Adolf gyermekei „örökösökként” (Lengyel 1989: 62), a család nevét és részvénytulajdonát képviselve kerülhettek az igazgatótanácsba. E nevek összefonódtak a Hitelbank múltjával, és nem volt elhanyagolható a szimbolikus jelentőségük sem. A bankárcsoportra ugyancsak jellemző, hogy hét tagja közül hárman (Harkányi, Kornfeld és Ullmann) nemesi, majd bárói rangra emelt zsidó családok tagjai, akik címüket éppen a gazdasági életben játszott kiemelkedő szerepükért kapták az egykori Osztrák–Magyar Monarchia uralkodójától.⁵

A bankárcsoporton belüli másik életstratégiát Klein Gyula képviselte. Klein egy kisebb magáncég vezetői székéből került a Hitelbankhoz ügyvezető igazgatónak (Kövér 1982: 97), majd több évtizeden keresztül vezetői pozíciókat töltött be a banknál, míg maga is dinasztiát alapított. Hitelbanki pozíciója és tekintélyes saját részvénytulajdona alapján három fiával együtt egy sor jelentős vállalat irányító posztját tölthette be (Pogány 1992). Salamon József Tivadar a Salamon & Manovill magánbankház egyik tulajdonosa volt. Ránki György szerint Salamon a húszas években a Hitelbankban részesedést szerzett berlini Mendelsohn bankházat képviselte a bank igazgatótanácsában (Ránki 1982: 72).

Érdekes megvizsgálni azt is, hogy a bankárcsoport tagjai mely vállalatoknál töltötték be vezető tisztségeket. Hasonlóan a Hitelbank igazgatótanácsának többi tagjához, esetükben sem lehet komolyabb specializálódásra következtetni. Egyaránt megtaláljuk őket vas- és gépipari, villamossági vagy élelmiszer-ipari vállalatok, pénzüzetek vagy közlekedési társaságok vezető testületeiben. Jelen voltak olyan jelentős gazdasági súlyú vállalatok vezetőségében, mint a Ganz gyárak, a Magyar Cukoripar Rt., a legnagyobb textil- vagy gépgyárak. Szembetűnő, hogy Kornfeld Pál többnyire a bank külföldi érdekeltségeinél, varsói, bécsi, zágrábi, pozsonyi, lengbergi és más pénzüzeteknél, vállalatoknál képviselte a Hitelbankot.

2. A Hitelbank külföldi részvényeseinek képviselői

A pozicionális kapcsolatok számát tekintve a Hitelbank külföldi részvényeseinek képviselői alkották a második legjelentősebb csoportot. Az összes pozíció 34,9 százalékával, átlagosan 13 poszttal rendelkeztek. Rothschild báró, Ludwig Neurath és Paul Hammerschlag azt a bécsi Rothschild bankházat és Oesterreichische Credit-Anstaltot képviselte, amely a Hitelbankot 1867-ben megalapította, s azt követően is szoros üzleti kapcsolatban állt vele. Emil Kux a Kux, Bloch & Co. bécsi bankházat képviselte. A bankház jelentősebb hiteket nyújtott a húszas évek második felében a Hitelbank konzernjébe tartozó több nagy cukorgyárnak is (Cottrell–Stone 1992: 46, 48, 54). A többi külföldi igazgatósági tag a húszas években került az igazgatótanácsba. Ebben az időszakban – a bank gyakori alaptőke-emeléseivel – külföldi befektetők jelentősebb hitelbanki részvényesomagokat vásároltak. A Hitelbank vezetői 1920-ban, a magyar kormány nyomására egy nagyobb részvényepaketet engedtek át a francia csoportnak. A történet jól ismert Ránki György írásából (Ránki 1981:

5 A kérdéstről bővebben lásd McCagg 1972 és Halmos 1995.

32; 1982: 69–71). Az Union Européenne Industrielle et Financière-t, az első világháború után Közép- és Kelet-Európában szerzett francia érdekeltségek kezelésére alapított párizsi óriás holdingvállalatot (Beaud 1983) képviselte Saint-Sauveur gróf, a Schneider et Cie. vezérigazgatója, valamint E. Weyl és A. Lepercq, az Union Européenne Industrielle et Financière vezérigazgatója a Hitelbank igazgatótanácsában. Max Warburg a patinás hamburgi M. M. Warburg & Co.-t, az egyik legfontosabb európai magánbankot, Allard Pierson pedig az amszterdami Pierson bankházat képviselte.

A külföldi részvényesek csoportjában L. Neurath (59), M. Warburg (30) és P. Hammer-schlag (18) rendelkezett kimagasló számú pozicionális kapcsolattal. A többiek posztjainak száma – egy és öt között – alacsonynak mondható. Az osztrák és német, valamint a belga és francia részvényesek pozícióinak számában mutatkozó markáns különbség minden bizonnyal az egyes országok eltérő banki gyakorlatának, az univerzális banktípus más-más fokú elterjedtségének következménye volt. Az előzőekben ismertetett bankári csoporthoz képest szembeűnő különbség az is, hogy a külföldi részvénytulajdonosok elenyésző számú pozicionális kapcsolattal rendelkeztek magyarországi székhelyű vállalatokban, posztjaik többsége olyan külföldi cégeknél volt, amelyek nem álltak üzleti kapcsolatban sem a Hitelbankkal, sem magyar vállalkozásokkal.

Nem lehet véletlennek tartani, hogy éppen a Credit-Anstaltot képviselő bankárok esetében találunk leginkább magyar vállalatoknál betöltött vezető posztokat: Ludwig Neurath, a CA elnöke hat magyar vállalat igazgatóságában volt jelen (pl. Ganz Villamossági Gyár, Nitrogén Műtrágyagyár vagy a Thonet bútorgyár budapesti üzeme). A Credit-Anstalt ugyanis a 19. század vége óta részt vett magyar vállalatok alapításában és finanszírozásában, ipari, közlekedési és más társaságok részvényeinek kibocsátásában. Feltételezésem szerint Neurath és a többi bécsi bankár saját bankjának részvénytulajdonát képviselte a magyar cégek vezető testületeiben, hiszen a Credit-Anstalt a húszas évek folyamán is részt vett magyar vállalatokkal kapcsolatos bankári műveletekben. A CA többek között tagja volt a Bácsmezei Cukorgyár részvénytulajdonosainak már a vállalat alapítása, 1911 óta. A CA a húszas évek első felében is részt vett a Bácsmezei Cukorgyár összes alaptőke-emelésében.⁶ A bécsi nagybank annak ellenére meg tudta őrizni háború előtti 5,2 százalékos részvényhányadát a vállalatnál, hogy 1920 után a vállalat és a vállalatot finanszírozó pénzintézetek három különböző ország területére kerültek.

3. A vállalatvezetők

A vállalatvezetők csoportja a Hitelbank igazgatótanácsán belül a pozicionális kapcsolatok 12,4 százalékát képviselte. Bár az ide tartozó négy személy átlagosan csak 11,5 pozíció fölött rendelkezett, ami valamivel kevesebb a főátlagnál (13,8 poszt/fő), e csoport gazdasági súlya nem lebecsülhető. Vida Jenő (23 pozíció), a Magyar Általános Kőszénbánya vezérigazgatója és alelnöke vagy Domony Móric, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. vezérigazgatója óriási gazdasági és politikai tekintéllyel rendelkező, befolyásos szakemberek voltak. Az ország legnagyobb kőszénbányájának vezetője nemcsak igen jelentős tőkék fölött rendelkező vállalatát képviselte a bankban, hanem annak számos alvállalatát, konzernvállalatait is, szén- és bauxitbányákat, mész- és cementgyárakat és sok minden mást. Bár a Hitelbanknak 7,8 százalékos részesedése volt a MÁK részvénytőkéjében,⁷ azt gondolom, Vida Jenő 23 pozicionális kapcsolata alapvetően a Magyar Általános Kőszénbánya kiterjedt érdekeltségi körét mutatja. Domony Móric nemcsak hajózási társaságokban, hanem élelmiszer-ipari és más cégekben is igazgatói tagságokkal bírt, a Hitelbankot képviselte olyan cégeknél is,

6 Magyar Országos Levéltár (MOL) Z 58/1040 Magyar Általános Hitelbank Bácsmezei Cukorgyár, az 1923. és 1924. évi alaptőke-emelések iratai.

7 MOL Z 64/1 Magyar Általános Hitelbank Könyvelőség.

amelyek nem a MFTR érdekeltségei közé tartoztak, hanem a Hitelbankkal álltak üzleti kapcsolatban. Domony Móric családi kapcsolatban is állt a Kornfeld családdal, felesége Kornfeld Zsigmondnak, a Hitelbank egykori elnökének volt a lánya (Gudenus 1993: II. 99).

4. A szakemberek

A Hitelbank igazgatóságának tagja volt még Egry Aurél, a nemzetközi hírű gazdasági jogász, a parlament pénzügyi és közgazdasági bizottságának tagja (5 pozíció) és Elischer Viktor, a Pénzügyintézet elnöke, az Osztrák–Magyar Bank főtanácsosa, majd a Magyar Királyi Állami Jegyintézet alelnöke, a Devizaközpont elnöke (5 pozíció) is.

5. A földbirtokosok

A *földbirtokosok* csoportja birtokolta a pozicionális kapcsolatokat 6,2 százalékát, a csoportot alkotó öt fő átlagosan mindössze 4,6 tagsággal rendelkezett. A földbirtokosok csoportja rendelkezett tehát átlagosan a legkevesebb pozícióval a Hitelbank igazgatótanácsában. A csoport tagja volt gróf Mailáth József, 1928-ban a Hitelbank elnökhelyettese és gróf Cziráky Antal, a Hitelbank volt elnöke. Rajtuk kívül még gróf Andrássy Sándor képviselte a születési arisztokráciát a csoportban. Mailáth József az Országos Földhitelintézetnek volt az elnöke, Andrássy Sándor és Cziráky Antal pedig a Földhitelintézet felügyelőbizottságának volt a tagja. A Hitelbank elnökségének, illetve igazgatótanácsának hagyományosan tagjai voltak főnemesek, szerepük azonban nem tekinthető jelentősnek a vállalatokkal való kapcsolattartásban.

A Magyar Általános Hitelbank igazgatósága nemcsak ipari, kereskedelmi és más vállalkozásokkal állt pozicionális kapcsolatban, hanem fontos szakmai és érdekképviselői szerepekkel, valamint a gazdaság irányító intézményeinek egész sorával is. A jegybank és a Pénzügyintézet Központ vezetői között, a parlament Felsőházában, valamint pénzügyi és közgazdasági bizottságában egyaránt megtalálhatjuk a Hitelbank vezetőit. A Gyáriparosok Országos Szövetségében is négyen, a harmincas években pedig már öten voltak jelen a Hitelbank igazgatóságából.

A Hitelbank igazgatóságának összetételén végigtekintve szembetűnő, hogy szinte nincs olyan szegmense a gazdaságnak, amely ne lenne képviselve, és nincs olyan rétege a gazdasági elitnek, amely ne lenne jelen. Ha az összekapcsolódó igazgatóságok azon értelmezését fogadjuk el, miszerint az nem más, mint egyfajta kommunikációs mód a gazdasági alrendszeren belül, akkor az eddigiekben elemzett szerkezet nagymértékben megkönnyíthette az érintkezést, az információszerezést és -továbbítást a gazdaság többi része felé.

1928-ban a Hitelbank igazgatósága és felügyelőbizottsága (a bankigazgatókkal együtt) 194 vállalatnál rendelkezett valamilyen vezető pozícióval.⁸ A vállalatok közel fele ipari vállalkozás, nyolcada pedig pénzügyintézet volt. Az iparvállalatok között az élelmiszeripar, a gépgyártás és a vegyipar volt a legnagyobb arányban képviselve. A 194 vállalat közel harmada külföldi volt, a külföldi cégek között pedig kétharmados arányt jelentettek a volt Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak területén levő vállalatok.

A harmincas évek elején lezajló drámai gazdasági események változásokat idéztek elő a Hitelbank igazgatóságának kapcsolatrendszerében is. A Hitelbank pozicionális kapcsolatainak száma drasztikusan csökkent 1935-re, és fontos szerkezeti változások jelentkeztek 1928-hoz képest. 1928-ban az igazgatótanács 372 pozicionális kapcsolat (interlock) fölött rendelkezett, 1935-re ez 230-ra zsugorodott. Míg 1928-ban átlagosan közel 14 tagság, 1935-ben már csak átlag 10 poszt jellemezte a bank vezetőit. A harmincas évek legelején

8 Az adatokat az *Adressbuch der Verwaltungsräten und Direktoren. Cechoslovakei, Jugoslavien, Österreich, Ungarn* 1928. évfolyama alapján számítottam.

fellépő gazdasági és pénzügyi válságot követően Európa-szerte megfigyelhető az univerzális bankok visszaszorulása.⁹ Egyes szerzők egyenesen úgy látják, hogy az univerzális bankpolitika végső kudarcát és bukását jelentette a harmincas évek pénzügyi világválsága, amelyet a legnagyobb osztrák és német vegyesbankok csődje vezetett be Európában.

Magyarországon is találkozunk ezzel a jelenséggel. Az univerzális banki gyakorlat a múlt század utolsó két évtizedében kezdett kibontakozni Magyarországon, virágkorát – a rendelkezésre álló adatok alapján – a húszas évek első felében élte. Ekkor, az inflációs gazdaság viszonyai között százával gründolták az új vállalkozásokat, s a pénzügyi intézetek is jelentős arányokban bővítették érdekeltségi körüket. Az 1924. évi pénzügyi stabilizációt követően a pénzügyi intézetek konszolidálták érdekkörüket, sok inflációs alapítástól megváltak. A harmincas évekre azonban újabb drasztikus csökkenést mutatnak az adatok. Ezt a tendenciát támasztja alá Varga István tanulmánya is, amely szerint 1924 és 1937 között egynegyedére csökkent a banki érdekeltségek száma (Varga 1940: 9). A húszas és harmincas években a vállalati tőkeakkumuláció és önfinanszírozás megerősödött, miközben a pénzügyi intézetek likviditása folyamatosan romlott. Mindez megmutatkozott a bankok csökkenő érdekkörében is.

A Magyar Általános Hitelbank esetében a pozicionális kapcsolatok számának zsugorodása elsősorban arra vezethető vissza, hogy eltűnt a bank igazgatóságából Max Warburg (30 poszt) és Paul Hammerschlag (18 poszt), és nyugdíjba vonult Klein Gyula (18 pozíció) is. Ludwig Neurathnak 54 poszttal, Kornfeld Pálnak pedig 37 tagsággal lett kevesebbje 1935-re. Megfigyelhető tehát, hogy éppen azoknak a pozicionális kapcsolataik csökkentek a leginkább, akik korábban átlagon felüli számú pozícióval rendelkeztek. Ugyanakkor mások még növelték is pozicionális kapcsolataik számát a húszas évekhez képest. A változások következtében a bankárcsoport már az összes poszt felével rendelkezett 1935-ben.

Leginkább a külföldi részvényesek szorultak vissza, részesedésük 17 százalékra csökkent. Főltűnő a Credit-Anstalt képviselőinek visszaszorulása a Hitelbank multipozicionális csoportján belül. A Credit-Anstalt már a bank összeomlását megelőző évben változtatni akart korábbi gyakorlatán, és könnyíteni akart túlméretezetté vált váltótárcáján. 1930-ban más külföldi pénzügyi intézetekkel együtt megalapította, a Continentale Gesellschaft für Bank- und Industriewerte Basel nevű holdingvállalatot, amelynek feladata a CA ipari és banki részvényeinek átvétele volt.¹⁰ A Credit-Anstalt magyarországi érdekeltségeit is a svájci holdingnak akarta átadni, legalábbis erre utalnak a két bank között folytatott tárgyalások a Mezőgazdasági Ipar Rt. Bácsmezei Cukorgyárának a részvényeiről.¹¹ A Credit-Anstalt a válságot követően fokozatosan leépítette külföldi érdekeltségeit, és bankári tevékenységeit immár Ausztria határai között folytatta. Ludwig Neurath, 1935-ben nyugdíjazott bankigazgató nem tagja a Credit-Anstalt vezetőségének.¹² A harmincas évek derekán így egyedül Rothschild báró képviselte a Hitelbankban a bécsi kapcsolatot. A Hitelbank külföldi részvényeseivel való kapcsolattartást akadályozták a pénzügyi válságot követően bevezetett kötött devizagazdaság intézkedései is, amelyek értelmében a bank nem utalhatott át oszlatéket külföldre, s nagyon megnehezedett a hitelfelvétel is.

A Hitelbank vezetőségén belül látványosan megerősödött viszont a vállalati vezetők helyzete, a posztok közel egyötöde fölött rendelkeztek, szemben a korábbi 12 százalékkal. A földbirtokosok relatív helyzete nem sokat változott, pozícióik abszolút száma viszont tovább csökkent. (Lásd a 4. táblázatban.)

A halmozott igazgatósági pozíciók száma, persze, önmagában keveset mond a bank-válalat kapcsolat valódi tartalmáról. Egy pénzügyi intézet és ügyfelei közötti kapcsolatról nem

9 Lásd pl. Jonker 1991, Stiefel 1984.

10 Lásd Kernbauer 1991: 35; Schubert 1991: 47.

11 MOL Z 58/1040 Magyar Általános Hitelbank Bácsmezei Cukorgyár, Oscar Pollak és Ullmann György 1932. december 4-i és 1933. szeptember 5-i tárgyalásai.

12 *Compass Personenverzeichnis* 1935.

mondhatunk néhány általános, ezért semmitmondó kijelentésnél bővebbet, valójában csak konkrét esetek elemzése és értékelése alapján vonhatunk le érvényes következtetéseket. Ez azonban a történeti források szűkszávsága miatt igen nehezen kutatható. Azt gondolom, talán tanulságos megismerkedni a Hitelbank igazgatótanácsa egyik tagjának, a multipozicionális Klein Gyulának a történetével.

Klein Gyula 1906-ban lett a Hitelbank ügyvezető igazgatója, amikor a Hitelbank áruosztálya magába olvasztotta a gypjúaukciókat szervező Heller és Társa céget, amelynek Klein a cégvezetője volt (lásd Kövér 1982: 97). Az első világháború éveiben vált szélesebb körökben is ismert személyiséggé, amikor fontos szerepet játszott a hadigazdaság intézményeinek kiépítésében és működtetésében (Radnóti 1929: 46–52). A húszas és harmincas években Klein már jelentős részvényérdekeltséggel rendelkezett egy sor jelentős nagyvállalatnál, és elnöke, alelnöke volt számos, a Hitelbank érdekkörébe tartozó cégnek (Ganz, Linum-Taussig, Mezőgazdasági Ipar Rt. stb.). Három fia szintén több fontos vállalat vezetésének volt tagja. Bár a korabeli pletyka szerint Kleinék viharos meggazdagodásának háttérében egy titkos támogató, „Európa leggazdagabb embere” állt, aki átengedte a részvényei után járó szavazati jogot Kleinnek,¹³ a valóság valószínűleg sokkal prózaibb volt. A Hitelbank igazgatótanácsának tagjaként, valamint a háborús gazdaság működtetésében szerzett óriási tapasztalatok és ismeretségek birtokában a Klein családnak jó alkalma nyílt magánvagyonára gyarapítására is.

Klein Gyula 1917-ben lett a Mezőgazdasági Ipar Rt. igazgatója. A részvénytársaság a Hitelbank cukorkonzernjének második legnagyobb vállalata volt, Kaposvárott és Mezőhegyesen voltak cukorgyárai és más élelmiszer-feldolgozó üzei (Jenei 1971). A húszas évek közepén a Hitelbanknak 22,6 százalékos, a Klein családnak 10,4 százalékos részvénytulajdona volt a vállalatban, a harmincas években pedig a cég összesen 655 ezer részvényéből a Klein családé volt 73,6 ezer darab.¹⁴ 1933. október 4-én szindikátusi szerződést kötött egymással a Hitelbank és a Klein család, amelyben megállapodtak a Mezőgazdasági Ipar Rt. igazgatósági székeinek elosztásáról. Az egyezmény értelmében a bank és a család egyaránt öt-öt igazgatósági széket kapott, míg a fennmaradó nyolc hely „semleges” maradt, vagyis a cég műszaki vezetői foglalhatták el azokat. Kovács Géza, aki addig a Hitelbankot képviselte a vállalatnál, lemondott, Klein Gyula egyik fia, István pedig a vállalat vezérigazgatója lett. Az egyezményt évente megújították, és egészen a második világháború kitöréséig érvényben maradt.¹⁵ 1938-ban Klein Gyula a cég elnöke, Majer Emil pedig – szintén Kleinék jelölésére – alelnöke lett.

Az 1933. évi egyezmény jól mutatja azt a sajátos folyamatot, melynek során a Hitelbank, amelynek jelentős (1938-ban már 34,8%-os) érdekeltsége volt a Mezőgazdasági Ipar Rt.-ben, fokozatosan háttérbe szorult a vállalat irányításában, míg a Klein család, egy jóval kisebb részesedéssel, fontos pozíciókat szerzett ugyanott. A vállalat jelentős rekonstrukciót hajtott végre 1923–24 folyamán, amelyet részben hitelbanki hitelekkel finanszíroztak. 1924 végén a vállalat 6 milliárd koronás alaptőke mellett több mint 4 milliárd koronával tartozott a Hitelbanknak.¹⁶ Klein Istvánnak fontos szerepe volt abban, hogy a vállalat a harmincas évekre jelentősen csökkenteni tudta adósságállományát, és a válság sem rendítette meg pénzügyi stabilitását (Jenei 1971: 214). Ugyanez nem volt elmondható a bankról, amelyet súlyos likviditási nehézségekbe sodort a pénzügyi válság.

13 *Adressbuch der Verwaltungsräten und Direktoren. Cechoslovakei, Jugoslavien, Österreich, Ungarn* 1928, 1935 évfolyamai.

14 MOL Z 58. 10. csomó 10. tétel.

15 MOL Z 58. 236. csomó 1040. tétel.

16 MOL Z 64. 1. csomó Magyar Általános Hitelbank Könyvelőség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adressbuch der Verwaltungsräten und Direktoren. Cechoslovaeki, Jugoslavien, Österreich, Ungarn.* Wien–Prag–Zagreb–Budapest: Compass Verlag. 1928, 1930, 1935.
- Beaud, C. (1983): The Interests of the Union Européenne in Central Europe. In *International Business & Central Europe 1918–1939*. Alice Teichova és P. L. Cottrell szerk., 375–397. New York: Leicester University Press, St. Martin's Press.
- Compass. Finanzielles Jahrbuch*, 1932. Wien.
- Cottrell, P. L.–C. J. Stone (1992): Credits and deposits to finance credits. In *European Industry and Banking between the wars. A review of Bank-Industry relations*. P. L. Cottrell, H. Lindgren és A. Teichova szerk. Leicester, London and New York: Leicester University Press.
- Gudenus János József (1993): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Budapest.
- Halmos Károly (1995): Rangemelések a Habsburg Monarchiában (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján). In *Vera (nem csak) a városban*. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére, 445–483. Hajnal István Kör.
- Jenei Károly (1971): A Mezőgazdasági Ipar Rt. Somogy megyei üzemei 1890–1948. In *Somogy Megyei Levéltári Évkönyv*. Kanyar József szerk. Kaposvár.
- Jonker, Joost (1991): Sinecures or Sineews of Power. Interlocking Directorships and Bank-Industry Relations in the Netherlands, 1910–1940. *LSE BHU Papers in Business History*. London.
- Kernbauer, Hans (1991): *Währungspolitik in der Zwischenkriegszeit. Geschichte der Oesterreichischen Nationalbank von 1923 bis 1938*. Wien.
- Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest: Gondolat.
- Kövér György (1989): *Banking and Industry in Hungary before 1914*. Uppsala Papers in Economic History, Working Paper No. 6.
- Lengyel György (1989): *Vállalkozók, kereskedők, bankárok. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest: Magvető.
- Lengyel György (1993): *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között (Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból)*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- McCagg, William O. (1972): Jewish nobles and geniuses in modern Hungary. In *East European Quarterly*. New York: Boulder Columbia University Press.
- Pogány Ágnes (1992): Bankers and families: the case of the Hungarian sugar industry. In *European Industry and Banking between the wars. A review of Bank-Industry relations*. P. L. Cottrell, H. Lindgren és A. Teichova szerk. Leicester, London and New York: Leicester University Press.
- Radnóti József (1929): *Pesti pénzoligarchák*. Budapest.
- Ránki György (1981): *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939)*. Budapest: Magvető.
- Ránki György (1982): A Magyar Általános Hitelbank a húszas években. In *Történelmi Szemle* 1.
- Riesser, Jacob (1912): *Die deutsche Grossbanken und ihre Konzentration in Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland*. Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Rudolph, Richard L. (1976): *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. Cambridge.
- Schubert, Aurel (1991): *The Credit-Anstalt Crisis of 1931*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, John (1985): Theoretical Framework and Research Design. In *Network of Corporate Power: A Comparative Analysis of Ten Countries*. F. M. Stockman, R. Ziegler és J. Scott szerk. Cambridge, Oxford: Polity Press, Basil & Blackwell.
- Stiefel, Dieter (1984): Die österreichische Banken am Höhepunkt von Macht und Einfluss. System und Problematik des österreichischen Finanzkapitals der neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts bis zur Weltwirtschaftskrise. In *Bankhistorisches Archiv* 4.
- Tilly, Richard H. (1986): German Banking 1850–1914. Development Assistance for the Strong. In *Journal of European Economic History*, 15(1).
- Tomka Béla (1992): Industrial Business of the Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (Hungarian Commercial Bank of Pest) at the Beginning of the 20th Century. In *20th Century Universal Banking: International Comparisons*, III. kötet: 15–29. Budapest: University of Economic Sciences.
- Varga, Stefan (1940): *Die Beteiligungen der Banken an der Industrie in Ungarn*. Sonderausdruck aus dem Ungarischen Wirtschaftsjahrbuch. Budapest.